

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ

Археологічні з'їзди, які почали проводитися в Російській імперії з 1869 р. мали за мету якнайкраще вивчити історичну та археологічну спадщину регіонів, у яких вони проводилися. У зв'язку з цим виток козацької проблематики слід шукати в матеріалах археологічних з'їздів, які проводилися в українських містах: Київ (1874, 1899), Одеса (1884), Харків (1902), Катеринослав (1905) та Чернігів (1908). При цьому слід відзначити, що дана проблематика в цей період лише зароджувалася і не мала підтримки з боку урядових установ.

Першу спробу звернення до козацької тематики знаходимо в матеріалах III Археологічного з'їзду, який відбувся у Києві у серпні 1874 р. Зокрема, в доповіді російського дослідника О.Ф. Міллера «Великорусские былины и малорусские думы»[1] були відзначені спільні виток цих джерел від південно-руських билин (акцентувалася увага саме на південно-руському, а не на великоруському походженні билин). Автор доповіді проводить паралелі між героями дум та билинними героями (Байда Вишневецький – Ілля Муромець, Олексій Пирятинський – Альоша Попович тощо).

У значно більшій мірі, козацька проблематика знайшла відображення на VI Археологічному з'їзді, який проводився в Одесі у 1884 р. Це пов'язано з початком наукової діяльності відомого в майбутньому дослідника запорізького козацтва – Дмитра Івановича Яворницького. Це співпадає з харківським періодом діяльності вченого (з 1877 до 1885 рр. навчався та працював у Харківському університеті). У цей час Д. Яворницький майже щороку під час канікул або відпусток вирушав у подорожі запорізьким краєм. Він обстежував місця, де колись містилися коші, місця господарської діяльності козаків, битв із ворожими військами, фортеці, лісові урочища, дніпровські пороги, степові могили, церкви і монастирі на величезній території колишнього Запорізького краю. Там учений робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідчення старожилів, пісні, думи, легенди, перекази про життя і подвиги запорожців. Він невтомно розшукував документи в архівах Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва. За заслуги на

цьому поприщі молодого обдарованого історика у 1883 р. обирають членом Харківського історико-філологічного товариства. Значна частина матеріалів отриманих Д. Яворницьким під час згаданих подорожей лягла в основу його доповідей, зроблених на одеському з'їзді: «Из поездки по запорожским урочищам» та «Археолого-топографическое описание местности Запорожской Сечи» [2, с. LXVII]. Про їх зміст можна лише здогадуватися, бо, на жаль, вони не були надруковані в матеріалах цього з'їзду.

Важливо відзначити, що козацька проблематика з цього часу починає відбиватися не лише в наукових дослідженнях та доповідях, але й в матеріалах виставок, які супроводжували археологічні з'їзди. Так на виставці одеського з'їзду була представлена колекція різноманітних предметів запорізької старовини, зібраних катеринославським поміщиком О.М. Подем на о. Хортиця та в селах розташованих поблизу нього [2, с. LXX-LXXI].

На XI Археологічному з'їзді, який проходив у Києві у 1899 р., єдина доповідь, пов'язана з козацькою проблематикою «К вопросу о числе, порядке и топографии Запорожских Сечей по новым архивным данным» [3], також була зроблена Д. Яворницьким. Вже сама назва говорить про її основний зміст. Потрібно лише відзначити, що окрім архівних матеріалів, при її підготовці, вчений використовував і власні топографічні дослідження. Цікаво, що Д. Яворницький виключав Хортицьку та Томаківську січі з загального числа січей, у зв'язку з тим, що вони не мали такої назви в документах. Вчений також прийшов до висновку, що після зруйнування Чортотлицької Січі російськими військами у 1709 р., запорожці близько року прожили «на урочищах Глухих», які, на його думку, розташовувалися в гирлах Глухих, що знаходяться вище Олешек і Кардашина. Доповідь закінчувалася топографічним оглядом Нової (Підпільненської) Січі (1734-1775 рр.), зробленого на основі знайденого ним детального опису січі 1766 р., створеного запорозьким військовим писарем Іваном Чугуєвцем.

Харківський дослідник Д.І. Багалій відзначив важливість даної доповіді Д. Яворницького для науки, але звернув увагу на недостатність точних спростувань доповідачем даних Л.В. Падалки [3, с. 96].

Д. Яворницький готувався і до участі у роботі XII Археологічного з'їзду, який відбувся у 1902 р. у Харкові. З цією метою влітку 1901 р. він здійснив наукову екскурсію «по местам

бувших владений запорозьких казаков». Головну увагу вчений приділив вивченню дніпровських порогів, берегових печер, запорізьких січей та приватних колекцій козацьких старожитностей [4]. Але, з невідомих нам причин, Д. Яворницький участь у роботі самого з'їзду не приймав. Можна зробити припущення, що це сталося через давні образи вченого на харківських чиновників, які перешкоджали йому працювати в галузі українознавства.

У період підготовки до XII Археологічного з'їзду у розпорядження Харківського Попереднього комітету надійшло ряд картин, пов'язаних з козацькою тематикою. Особливе місце серед них займали образи козака, які лягли в основу окремого дослідження П.В. Іванова [5]. Ряд цих картин були представлені на виставці харківського з'їзду [6, с. 22, рис. 152-153]. Крім образу звичайного козака, на виставці була представлена ціла галерея українських гетьманів [6, с. 21-22, рис. 126-127, 133-136, 138-140, 144-145 та ін.]. На особливу увагу заслуговувала досить потужна колекція запорозької зброї: шаблі, мечі, карабіни, пістолі, кинджали, порохівниці, кольчуги, мушкети, алебарди, бердиші, списи тощо. Більшість із них надійшла на виставку з приватних колекцій Гнененка, Дзяковича, Синельникова та ін. [6, с. 23, рис. 157].

До козацької тематики на XII Археологічному з'їзді можна віднести дослідження творчості кобзарів та лірників. Дві роботи за цим напрямком було опубліковано в «Трудах Харьковского предварительного комитета»: стаття Є. Кріста «Кобзари и лирники Харьковской губернии» [7] та стаття О.В. Ветухова «Материалы Комитета о кобзарях и лирниках» [8].

Цікавою знахідкою організаторів XII Археологічного з'їзду став звітний концерт кобзарів та лірників на одному із засідань етнографічної секції. Виступу народних митців передували доповіді М.Ф. Сумцова «О покровительстве кобзарям и лирникам» [9] та Г.М. Хоткевича «Несколько слов о бандуристах и лирниках» [10]. Висвітлення цього концерту відбувалося і у засобах масової інформації, зокрема у газеті «Харьковские губернские ведомости» у статті К. Бич-Лубенского «Музыкальный вечер XII Археологического съезда» [11].

Найбільш широко козацька тематика була представлена на XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі, який відбувся у 1905 р. З двома доповідями на засіданнях з'їзду виступив Д. Яворницький. Перша була присвячена аналізу

картографічного матеріалу, який мав відношення до України та Запоріжжя. Доповідь розпочиналася з огляду найбільш давніх карт України створених у XVII ст. Бопланом. Ці карти були розділені Д. Яворницьким на дві категорії: 1) загальні карти України та 2) карти спеціальні, що зображували окремі регіони України. Особлива увага приділялася аналізу карт другої категорії, які були майже невідомими дослідникам, що займалися вивченням українських старожитностей. Відносно карти Боплана Запоріжжя, Д. Яворницький відзначив її неповноту і неточність. Пояснення цьому він знайшов у праці самого Боплана, який писав про те що він «...не доходил до острова Хортицы, и потому сообщает только то, что почерпнул из рассказов других, и не считает возможным выдавать все это за чистую монету» [12, с. 51-53].

Перша карта XVIII ст., яка була проаналізована в доповіді Д. Яворницького створена інженер-полковником Даніелем де Боксетом. Щодо цієї карти, дослідник відзначив, що вона досить повно відображала населені пункти Слобідського краю та Новосербії, але в ній «мало обращено внимания на край, занятый собственно запорожским войском» [12, с. 53-54]. Більше інформації щодо Запоріжжя можна було отримати з карти другої половини XVIII ст. італійського картографа Річчі Заноні, але і вона була обмеженою та неповною [12, с. 54-56].

Крім того, доповідь Д. Яворницького містила детальний огляд планів окремих січей та територій, де проживали запорізькі козаки (як опублікованих раніше так і знайдених дослідником в архівах). Розглянутий у доповіді матеріал, на думку дослідника, мав важливе значення для кожного «кто берет на себя задачу изучить край бывшего Запорожья, понять движение происходивших в нем исторических событий, ясно и точно представить их и избежать в большей или меньшей степени невольных ошибок и погрешностей» [12, с. 56-60].

Друга доповідь Д. Яворницького була присвячена дослідженню запорізьких старожитностей і базувалася переважно на дослідженні матеріальних джерел, і в першу чергу археологічних. В першу чергу вчений зупинився на вивченні та дослідженні церковних старожитностей (старовинних Євангелій, ікон та церковногоначиння) та козацьких святинь Запоріжжя, серед яких були Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, заснований у другій половині XVI ст., церква на Микитинському розі, церква

архистратига Михаїла та ін. [13, с. 61-65]. Ученим була описана велика кількість предметів церковного вжитку, які представляли інтерес для вивчення історичного минулого регіону.

Об'єктом дослідження Д. Яворницького стали і археологічні джерела, серед яких перш за все необхідно виділити знахідки зброї, залишки куренів, будинків, земляних укріплень тощо. Особливо багато таких матеріалів вченим було досліджено на місцях колишніх Чортомлицької та Підпільненської січей. Серед пам'ятників, досліджених Д. Яворницьким, слід відзначити і кам'яні хрести з надписами над могилами запорожців, серед яких особливий інтерес вченого викликав кам'яний пам'ятник над прахом видатного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка [13, с. 65]. Крім того, автором доповіді було зроблено огляд окремих знахідок, а також речей і картин, які мають відношення до козацьких старожитностей, виявлених ним у приватних колекціях і у старих поміщицьких мастках [13, с. 66-70].

Під час підготовки до катеринославського з'їзду Д. Яворницький брав активну участь у влаштуванні експозиції та колекції музею імені О.М. Поля, які поповнювалися, в першу чергу, надходженнями з його власних розкопок. Діяльність Д. Яворницького по організації з'їзду та виставок одержали високу оцінку, і в 1906 р. його було обрано дійсним членом Московського Археологічного Товариства [14].

Таким чином, можна відзначити, що козацька тематика була не досить популярною на археологічних з'їздах. Вона звучала лише на з'їздах, що відбувалися в українських містах. Така ситуація, на наш погляд склалася з ряду причин: по-перше свою роль відіграло негативне ставлення офіційної влади до козацького питання, а по-друге, така ситуація склалася через несформованість козацького напрямку в археологічній науці того часу, коли більшість дослідників сприймали козацьку добу як сучасний період історії. Започаткування вивчення та дослідження козацьких старожитностей на археологічних з'їздах пов'язане з ім'ям Д. Яворницького, який одним із першим серед дослідників почав широко залучати та аналізувати поряд з письмовими джерелами ряд інших джерел: пам'ятки матеріальної культури й побуту, дані топоніміки, гідрографії, історичної географії

тощо. Усі ці свідчення у сукупності вчений використовував для розкриття багатогранної та всебічної історії українського козацтва.

-
1. *Миллер О.Ф.* Великорусские былины и малорусские думы // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 285-306.
  2. Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1.
  3. Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. 2.
  4. Южный край. – 1901. – 13 июня.
  5. *Иванов П.В.* Казак на картинах живописцев первой половины XIX в. // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 439-443.
  6. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – М., 1903.
  7. *Крист Е.* Кобзари и лирники Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Харьков, 1902. – Т. 2. – С. 121-133.
  8. *Ветухов А.В.* Материалы Комитета о кобзарях и лирниках // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 384-387.
  9. *Сумцов Н.* О покровительстве кобзарям и лирникам // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 402-405.
  10. *Хоткевич И.М.* Несколько слов о бандуристах и лирниках // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 310-311.
  11. *Бич-Лубенский К.* Музыкальный вечер XII Археологического съезда / Харьковские губернские ведомости. – 1902. – 21 августа.
  12. *Эварницкий Д.И.* Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII АС в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 51-60.
  13. *Эварницкий Д.И.* Запорожская старина // Труды XIII АС в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 61-70.
  14. *Яременко І.І.* Д.І. Яворницький: археологічні дослідження 1903-1907 рр. // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53-57.